

José Luis Ramírez

TYSTNADENS BETYDELSE OCH BETYDELSENS TYSTNAD

(Spanskt föredrag hållet i Cádiz sommaruniversitet 1993, publicerat i svensk övers. av Bo Götberg tillsammans med ett annat föredrag om "ironin" under gemensam titel: "Två kiasmer av tystnad och ironi").

Tillägnet

Då det är första gången jag besöker den ryktbara provinsen Cádiz i Andalusien, och då anledningen till mitt besök är att delta i detta seminarium vars tema är språket, vill jag utnyttja tillfället att hedra minnet av en berömd lingvist från Cádiz, född 1822 och avliden 1910, vars arbete, förmedlat av hans lärjungar, under min ungdom bidrog till att grundlägga mitt intresse för språkfilosofi. Jag syftar på författaren till den storslagna *Arquitectura de las lenguas* («Språkens arkitektur») och till *Del Arte de hablar* («Om talandets konst») eller *Gramática filosófica de la lengua castellana* («Filosofisk grammatik över spanska språket»), don Eduardo Benot, vars uppfattningar inom lingvistik, i dag fullständigt okända, föregriper strukturalismens analyser, som många år senare skulle komma att göra andra berömda. Det skulle vara på tiden att hans verk dammades av och på nytt drogs fram i ljuset här vid universitetet i Cádiz.

Tystnad och lingvistik - Inledning

Vi har samlats till detta sommarseminarium och i detta hörn av Andalusien för att under tre dagar ägna oss åt att tränga in i alla skrymslen hos den gåtfulla och svårgripbara verklighet som vi kallar tystnad. Den uppgift som har anförtrotts mig i detta seminarium är att behandla problemet med tystnaden som tecken, vilket är detsamma som att betrakta den som något som är betydelsebärande och följaktligen har den struktur av betecknare och betecknat som är knuten till namnet Saussure. Cádizfödde Benot skrev i det arbete som utgavs postumt 1910: »För att en sak skall kunna vara *tecken* räcker det med ett enda intellekt som uppfattar sambandet mellan det som betecknar och det betecknade. Men för att något skall kunna vara *ett språkligt tecken* behövs två intellekt: ett som uttryckligen låter den sak som betecknar framträda med avsikt att tillkännage ett samband mellan denna och det betecknade, och ett annat intellekt som uppfattar detta samband.» Benot pekade här på skillnaden mellan det semiotiska och det strikt lingvistiska, en skillnad som torde ha viss betydelse för min behandling av tystnadens mening. Det lingvistiska fenomenet är ett särfall av det semiotiska. Att använda språket som allmän modell för att studera semiotiska fenomen, språkliga eller icke språkliga, kan ge utrymme för missuppfattningar.

Problemet med tystnaden har ibland väckts genom studiet av språket. Några forskare, bland vilka återfinns den framstående ledaren för detta seminarium, har framhållit hur ringa uppmärksamhet som ägnats åt tystnadens problem inom språkforskningen. Det förefaller som om man strävar efter att

slå fast en språkuppfattning som innefattar sin egen negation, som en hegeliansk syntes av säga och icke-säga. Om uttrycksfunktionen är karakteristisk för språket, kan man tycka att tystnaden, vars uttrycksfullhet är uppenbar, borde vara av intresse för lingvistik. Det saknas inte skribenter, som utifrån konstaterandet att språket är uttrycksbärande, drar slutsatsen att allt som är uttrycksbärande är språk. Ordet »språk» används då i metaforisk betydelse. Till detta absoluta företräde som språket tilldelas bidrar å ena sidan det faktum att språket otvivelaktigt är det mest utvecklade redskapet för mänskligt uttrycks sätt, och å andra sidan dess antinomiska natur, eftersom språket, samtidigt som det är en del av den uppfattade verkligheten, har till funktion att föreställa all verklighet, inklusive sin egen.

Mitt personliga intresse för ämnet tystnad väcktes emellertid inte av språket, utan av kontrasten mellan den spanska miljö i vilken jag växte upp och förmades, och det samhälle som omgav mig i Sverige, dit jag emigrerade för nu 27 år sedan. Min anpassning till ett politiskt och socialt annorlunda samhälle fick mig att lägga märke till närvaron av tystnad där man hade väntat sig ord, och även, fastän mindre ofta, ord där man hade väntat sig tystnad. Detta gjorde mig medveten om att användningen av tystnaden och dess innebörd visade upp särskiljande nyanser som var mycket avslöjande. Förståelsen av tystnadens verklighet, för vilken jag i min egen kultur hade varit om inte blind så dock döv, visade sig vara mycket värdefull för att förstå den nordiska kultur till vilken jag höll på att bereda mig tillträde. Och även om tystnaden tog sig uttryck i frånvaron av ord, blev det uppenbart för mig att det inte var möjligt att förstå den på ett adekvat sätt genom att reducera tystnaden till språkligt faktum, utan genom att förstå såväl tystnaden som det talade ordet som cementet som binder samman individ och samhälle. Det viktigaste elementet i uttrycket »individ och samhälle» utgörs inte av något av de båda substantiven utan av konjunktionen »och», som förenar dem genom att skilja dem och skiljer dem genom att förena dem. Följaktligen är det viktigt att, likt guden Janus, ställa sig på den gräns som markeras av denna konjunktion, för att betrakta båda sidorna av allt mänskligt och socialt liv, ömsesidigt beroende av varandra.

Saussure själv förstod – liksom Benot hade gjort på sitt sätt – att den för tecknet karakteristiska strukturen av betecknare och betecknat överskred det språkliga området och fogade in det i människans teckensystem i största allmänhet. Detta är skälet bakom tillkomsten av en teckenteori eller semiologi, ett vetande som enligt Barthes (med all rätt tycker jag) fortfarande återstår att bygga upp, hur oöverblickbar dess hittills existerande litteratur än må förefalla.

Var gång vi talar och var gång vi vägrar att tala, finner vi oss invecklade i en makthandling. På samma gång som vi utövar färdigheter som vi besitter, strider vi mot en makt som uppreser sig inom oss själva. »Varje ord», har

Maurice Blanchot sagt, »innebär våld.» »Och på samma gång», säger han, »vet vi mycket väl att de som diskuterar inte slåss, och att språket är den verksamhet genom vilken våldet avstår från att bli öppet för att i stället övergå till att vara hemligt.»

Förhållandet samhälle/individ tar i Saussures arbeten form i dikotomin *SPRÅK (langue)* och *TAL (parole)*. Skillnaden mellan dessa två nivåer av det språkliga är anmärkningsvärd. Språkets nivå eller område, som är abstrakt och teoretiskt, motsvarar en beskrivning och vänder sig mot det förflutna, medan talets område, som är konkret och empiriskt verifierbart, är nyskapande och riktat mot framtiden. Språket är en etablerad norm, talet är en flytande och ogripbar handling. Det första har parmenidisk karaktär, det andra heraklitisk.

De språkliga teorierna – kanske med undantag för somliga som sysslar med det poetiska språket – domineras av *språkets* perspektiv, och de gängse semiologiska teorierna visar också en viss skräck för *talets* perspektiv, ty, som Umberto Eco säger: »tecknet kan studeras och definieras på språkets nivå, på talets nivå däremot tycks det fly undan från all bestämning.» Genom att undvika talet och utgå från språkets synvinkel underkastar sig såväl lingvistikerna som semiotikerna, utan att veta det, maktens perspektiv, och bidrar på så sätt (som Bourdieu har iakttagit) till att legitimera detta. Detta leder till en rad tvetydiga föreställningar som den att reducera betecknaren till den isolerade termen, vilken till råga på allt uppfattas – i analogi med substantiv som benämner fysiska ting urskiljbara för synen och känslan – som om den värld, som språkets tecken refererar till, helt skulle bestå av hästar, träd, bord och liknande saker. Den lingvistiska renlärigheten har också lyckats att hävda som given och odiskutabel den tesen att sambandet mellan betecknare och betecknat är entydigt och resultatet av en överenskommelse. Språkets för givna tagna konvention är emellertid lika fiktiv som de för givna tagna samhällskontrakt som i teorierna i politisk filosofi ligger till grund för statens uppkomst. Med undantag för vissa termer inom speciella yrkesjargonger samt signaler och nyckelord som är resultat av ett samförstånd mellan individer, är tecknen och deras vedertagna betydelser resultatet av en *upppfinning* som påtvingats dem, inte av en *överenskommelse*. Godtycklighet finns kanske i det språkliga tecknet, men aldrig följden av en överenskommelse. Den mening som officiellt »accepteras» av språket och ständigt hotas genom de friheter som talet tar sig, när det gäller de i samhället vedertagna tecknen (och språket är ett system av den sortens tecken), ett socio-kulturellt påbud. När det gäller naturliga tecken däremot (vars klassiska exempel är rök som tecken på eld), är påbudet ett verk av de faktiska förhållandena.

Ett studium av språket som talhandling ägnar störst uppmärksamhet åt diskursen, åt kontexten och konnotationen, inte åt termerna eller den strikta denotationen, och det intresserar sig mer för hermeneutiken och språkspelen än för koderna och de stereotypa meddelandena. Umberto Eco delar denna

uppfattning och säger träffande att »inom hermeneutiken ställs inte upp någon teori om teckenkonventioner; man lyssnar lojalt till en röst som talar från den plats där inga konventioner existerar, därför att den direkt rättar sig efter människan.» Därför rekommenderar han strax därefter dem som är uppfyllda av denna vurm för hermeneutiken att de skall sluta att läsa hans bok.

Julia Kristeva hyser en önskan om att en talets *lingvistik* skall utvecklas. Jag vet inte om detta är möjligt, även om man måste erkänna att detta är avsikten, åtminstone till en början, hos Chomsky. På semiotisk nivå finner vi Lacans metapsykologi, enligt min bedömning, vara det bästa försöket i denna riktning. Som bekant grundar Lacan sin teori på tesen att det omedvetna är strukturerat som ett språk. Detta är ett uttryck som inte är helt fritt från tvetydighet och som jag skulle vilja formulera om genom att säga att det omedvetna har semiotisk struktur.

Även om denna inledning blir en smula mångordig, vill jag inte avstå från att nämna den betydelse för en talets semiotik som vissa av den klassiska retorikens bidrag har. Efter att traditionellt ha ansetts vara av rent språklig karaktär, håller dessa nu på att göra sig av med denna etikett för att i stället visa att de i det fördolda har en psykisk, och kanske rent av biologisk betydelse som föregår och till och med utgör en förutsättning för språket. Under senare år har jag kommit till den slutsatsen att en antropologisk förståelse måste börja med en tropologisk. En undersökning av *metonymins* fenomen (denna gamla mekanism för betydelseförändring som grundar sig på närhet) *betraktad inte enbart som en uttrycksmöjlighet, utan som det mänskliga förnuftets svar på en verklighet i ständigt förändring*, kan hjälpa oss att förstå det vi kallar världen och vilka de tecken är som formar den. Tecken och värld är för mig två uttryck som, liksom morgonstjärnan och aftonstjärnan för Frege, har identisk referens ehuru de må ha olika mening. Det som Lacan kallar det metonymiska begäret och jag den metonymiska instinkten, är den kraft som styr uppbyggnaden av den mänskliga världen och dess tecken. Det jag för min del (och kanske Lacan för sin) eftersträvar, är att komma fram till inte bara en semiologi utan en semiosofi, som tillägg till den traditionella kunskapsfilosofin och grundläggande för ett sätt att förstå den så kallade första filosofin eller metafysiken.

Tystnad och mening

Då vi tränger in i problematiken kring tystnaden betraktad som tecken, och dess betydelser, hävdar jag följaktligen att detta ämne, även i det fall vi skulle betrakta tystnaden som ett rent språkligt faktum, endast är möjligt att behandla med utgångspunkt i talet och inte i språket. Att fråga sig vad tystnaden betyder i ett bestämt fall är inte liktydigt med att fråga vad en bestämd sak betyder,

utan vad det faktum betyder att någon vid ett bestämt tillfälle inte säger något. Alltså vad det betyder att inte säga något i detta konkreta fall. Det skulle vara lika svårt att i förväg stadfästa en betydelse för det att ingenting säga i allmänhet, som att veta vilket konkret värde trumfkorten i en kortlek kommer att få innan man börjat spelet och gett kort.

Medan språket har det synliga som modell, eftersom dess mest perfekta uttryck är det skrivna språket, föredrar talet det som kan höras och uppskattar det muntliga språket. Om tystnaden överhuvudtaget är något, är det tystnad i förhållande till hörseln, inte till synen.

Att betrakta tystnaden som ett tecken är att försöka urskilja förhållandet mellan betecknat och betecknare («signifié» och «signifiant») i Saussures berömda bråkstreck. Men sättet att framställa detta bråkstreck, med ett »stort S» och ett »litet s», båda skrivna, det ena ovanför det andra, på samma synliga yta av papperet, ger utrymme för missuppfattningar. »s» för betecknat döljs inte bakom »S» för Betecknare, som man skulle kunna vänta sig och den strukturalistiska teorin utlovar, utan båda skrivs helt inkonsekvent på synligt sätt, den ena som täljare och den andra som nämnare. Saussures bråkstreck lider dessutom av den tvetydigheten att Betecknaren tenderar att uppfattas som en mental bild i vilken ordet och föreställningen om en sak möts på ett dunkelt sätt.

Jag utgår ifrån att läsarna inte förväntar sig enbart en förklaring till vad ordet tystnad betyder, utan snarare till vad själva tystnaden betyder, denna tystnad som vi ibland ger ett namn men andra gånger bara visar upp, som ett faktum utan namn. Detta styrker mig i min uppfattning att tystnaden som tecken bör betraktas semiotiskt snarare än lingvistiskt.

Jag kommer att utveckla min syn på tystnaden inom tre betydelseområden. Ett kommer att omfatta tystnaden, i singularis, och de andra två tystnaderna, i pluralis. Det första av dessa två senare områden kommer att inbegripa tystnaden i egentlig mening, som ett socialt faktum, medan det andra kommer att uppfatta tystnaden som det underförstådda i det sagda. Endast som socialt faktum, vilket jag kommer att behandla i andra hand, är tystnaden alltså tystnad i bokstavlig bemärkelse. De andra två betydelseområdena är bildliga, den ena metaforisk och den andra metonymisk.

Detta ordningsschema kommer jag att följa upp:

1. *Tystnaden* (metaforisk betydelse)
2. *Tystnaderna*,
  - a) som socialt faktum (direkt betydelse)
  - b) som det underförstådda i utsagan (metonymisk betydelse)

Jag börjar med att göra skillnad mellan Tystnaden och tystnaderna (och jag skriver Tystnaden i singularis och med stor bokstav), därför att det är nödvändigt att vi blir medvetna om att steget från pluralis till bestämd form

singularis av substantiven i västerländsk grammatik inte enbart medför ett byte av grammatiskt numerus, utan omfattar framför allt en metonymisk betydelseförändring. Den erfarenhetsmässigt iakttagbara verkligheten är alltid pluralis. Det vi erfarenhetsmässigt iakttar är människorna, träden, husen. Men när vi från »människorna» går över till »människan» (respektive »trädet», »huset»), höjer vi oss från det konkreta till det abstrakta och allmängiltiga, till essensen, och genomför sålunda en av de grundläggande metonymierna inom den västerländska ontocentrismen¹). Således, liksom kung Midas förvandlade allt han rörde vid till guld, lärde oss fader Parmenides att frysa ned den föränderliga verkligheten till abstrakta och substantiviska former, till essenser, och på så sätt upprätta ett slags ontocentriskt tänkande, ett avlägset ursprung till vår teknologiska civilisation, vars grunder lades av platonismen och förstärktes av aristotelismen. Uppfattningen om Det varande är en ursprunglig metonymisk operation som har skapat de tecken i världen på vilka vår kunskap vilar, eftersom mänsklig kunskap alltid är kunskap om något (verkligheten) med hjälp av något annat (tecknet).

Tystnaden som väsen är en abstrakt konstruktion med rötter i det mytiska tänkandet, medan tystnaderna egentligen är fakta, handlingar, vilkas beskaffenhet förvrängs då man underkastar dem substantivets grammatiska form.

Följaktligen skulle tystnaden, liksom frånvaron, höra hemma i icke-varats sfär, enligt den uppfattning som hävdas av Parmenides, upphovsmannen till den västerländska ontocentrismen (denna koloss vars lurfötter blir uppenbarade i Zenon från Eleas paradoxer). »Man kan inte tänka eller säga det som inte är», hävdade Parmenides och motsade sig själv då han sade det som (enligt honom själv) icke kunde sägas. Enligt detta skulle det om tystnaden varken kunna hållas föredrag eller finnas någon kunskap. Men det som semiotiken kan lära oss, och därmed vända upp och ned på fader Parmenides, är att allt det som vi säger eller tänker, redan finns genom det faktum att vi säger eller tänker det. Det vill säga att allt det åt vilket vi ger innebörd genom att tänka det och säga det, om det så är självaste Icke-Varat, automatiskt övergår till att utgöra varats rike. Vi skulle kunna illustrera det på följande sätt:

VARA

VARA   ICKE-VARA

---

1) Jag gör här ett påstående av allmän karaktär angående betydelsen av bestämd form singularis av substantivet. I vissa sammanhang kan naturligtvis förekomma något exempel som inte följer denna regel.

I den återvändsgränd som Parmenides' vara utgör, konstruerade Aristoteles en nödutgång med sin teori om varats analogi, utan att för den skull avvisa det ideologiska arvet från Elea.

Ord som »häst», »träd», »bord», är språkliga tecken för andra tecken som utgör själva idén om häst, träd och bord, i sin tur uppbyggd utifrån en tolkning av förnimmelser som framställer väl avgränsade föremål. Ty, som Vico säger (De antiquissima), »liksom orden är symboler och tecken för idéerna, är idéerna symboler och tecken för tingen". Andra substantiv i språket, som är i majoritet, (och jag begränsar mig här till kategorin substantiv, för enkelhetens skull) är tecken som, även om de inte skapar verklighet, faktiskt *i* verkligheten skapar detta som de uttrycker, det vill säga deras mening. De är 'förnuftstecken med verklighetsgrund'¹⁾. Orden kan ha innebörd även när de saknar referens eller har sådan endast tack vare uttryckssättet och tanken. Den upplevda verkligheten överträffar emellertid alltid meningen i våra uttrycksfulla tecken, som aldrig kan fånga den på ett uttömmande sätt. Vi kan uttrycka en och samma upplevelse av verkligheten på många olika sätt och med olika ord, men det kommer alltid att finnas kvar en rest av tystnad, ett semantiskt överskott, outtryckbart eller outtryckt, kanske åsyftat men inte betecknat. Den lyriska poesins språkbruk utgör det mest beslutsamma företaget för att ge uttryck åt en helhetsupplevelse, genom att bryta ner det system som språket och dess regler utgör och frigöra betecknarens uttrycksmöjligheter.

Tystnaden som väsen

Tystnaden som vi omnämner i singularis, uppfattad som något abstrakt, visar sig inte för oss, ty den är betecknad och inte betecknare, och det ligger i definitionen att endast betecknaren visar sig. Därför kräver tystnaden i singularform att vi benämner den för att med hjälp av namnet frammana den, göra den närvarande som om det handlade om ett mytiskt väsen. Därför skriver jag den också med stor bokstav. »Tystnaden» är den benämning som vi ger, inte åt något som uppenbarar sig, åt ett fenomen, utan åt något som inte uppenbarar sig, åt 'icke-uppenbarandet' eller 'försvinnandet'. Detta förlämnar automatiskt Tystnaden metafysiska och existentiella konnotationer så att den kommer att bli en metafor för det utsägbara eller uttryckliga.

Vi möter denna tystnad omnämnd i poesin och i religionen. Låt oss som exempel betrakta texten till en sång av den argentinske indianen Atahualpa Yupanqui, som lyder:

---

2) »Förnuftsväsen» är ett skolastiskt uttryck som på latin heter *ens rationis*. Några är verklighetsgrundade (t.ex. grammatiska begrepp) och andra inte (t.ex. Chimera). Jag talar här analogiskt om »förnuftstecken» (*signum rationis*).

Mot tystnaden känner jag vrede   Det finns tystnad i gitarren
för allt den tagit från mig.   när jag sjunger garabín
Må den aldrig nånsin tiga   och det bästa av mina sånger
som vill leva ett lyckligt liv.   det stannar kvar inom mig.

En dag satt jag upp på hästen
och red långt på djungelns stig
och kände den stora tystnad
som växte sig inom mig.

Tystnadens substantiella tomhet blir i strof efter strof till ett slags gåtfull kosmisk kraft som besitter en djup existentiell karaktär för den spansk-amerikanske indianens kynne. Den mänskliga tystnaden, indianens tystlåtna läggning, används av Yupanqui som poetisk betecknare för något mycket djupare och hemlighetsfullt. Det är välkänt att det i indianernas mytiska föreställningar talas om Den Stora Tystnaden som något övernaturligt, på en gång övermänskligt och inommänskligt. Ordet »tystnad» används för att aktivera hela det knippe av konnotationer som det är i stånd att ge upphov till och på så sätt uppnå den »djupa skälkning i själen» som enligt Antonio Machado karakteriserar poesin. Och på tal om Machado, använder den sevillanske poeten för sin del vid flera tillfällen ordet »tystnad» som betecknare för att ge stadga åt den tomma och obeaktade verklighet som frånvaron av ljud innebär, som en rums- och tidsmässig ram inom vilken, genom kontrasten, det verkliga ljudet blir än mer verkligt. Så sker i ett exempel ur »Ensamheter, gallerier och andra dikter»):

I den gamla grinden gnisslade nyckeln:
trögt och knarrande öppnades dörren
av rostigt järn, och då tungt den stängdes,
slog den mot den döda aftonens tystnad.

Tystnaden, som inte längre är en mänsklig tystnad utan tystnaden i den ensliga parken när aftonen nalkas, tjänar som ram och framhäver ljudet då gallergrinden öppnas, vartill bidrar en rad fonetiska och semantiska effekter, såsom upprepningen av ord med r-ljud (i den spanska texten). Tystnaden förknippas lätt med adjektiven »gammal» och »tung», med aftonen och med ordet »död» som betecknar denna. 'Tystnad' och 'död' är två begrepp som associerar ömsesidigt till varandra. I dikten med titeln »Vid en väns begravning» framhäver Machado ljudet då kistan sänks ned i graven, när han säger:

Och då den nådde botten ljöd den dova dunsen
högtidligt i tystnaden.

Inte en enda gång används ordet »död» i denna dikt, vars alla betydelsebärande beståndsdelar emellertid är förbundna med detta begrepp.

Ett annat exempel på tystnadens dödsassociation ger den andre store andalusiske poeten, García Lorca, i sin dikt med titeln »;Cikada!«:

Allt levande som passerar genom dödens portar går med huvudet sänkt och en uppsyn, blek som en sovande.	Med tankarnas tal. Utan ljud... Sorgset, täckt av tystnaden som är dödens mantel.
--	--

Användningen av kontrasten mellan ljudet och tystnaden gör det möjligt för Lorca att göra tystnaden till diktens verkliga huvudperson. Tystnaden är på samma gång ett »tankarnas tal«, betecknarens förtigande. Medan Machado använde tystnaden som inramning för att framhäva ljudet, använder García Lorca ljudet för att göra tystnaden till ett objektivet väsen och även till en person. Låt oss betrakta ett exempel från »Vårsång» (1919).

Glada kommer barnen ut från skolan, i den ljumma luften i april klingar deras milda sånger.	Vilken glädje finns det inte i grändens djupa tystnad! En tystnad som slås i skärvor av skratt som nytt silver.
--	--

Lorca tycker om att använda tystnaden som kosmisk kraft, på samma sätt som i myterna om världens ursprung. Sålunda talar han i »Stjärnornas timme» om »Nattens runda tystnad över oändlighetens pentagram». Och i den lilla dikten som just har titeln »Tystnaden» skriver han:

Lyssna, min son, till tystnaden. Det är en tystnad i vågor, en tystnad	där dalar och ekon glider och som sänker pannorna mot jorden.
--	---

Detta »att böja pannorna» påminner ånyo flyktigt om den existentiella konnotationen till ändligheten som är en variant av dödens idé. Låt oss se på ett sista exempel från hans »Elegi till tystnaden», i vilken denna blir till mer ljud än ljudet självt:

Du flyr ifrån ljudet
men du är själv ljud,
spökbild av harmoni,
dunst av rop och sång.

Och han avslutar dikten med att göra tystnaden till den ursprungliga miljön före tiden och tingen:

Återvänd till din källa,
där i den eviga natten
före Gud och tiden
du flödade stilla.

I teckenstrukturen skiljer sig betecknaren från det betecknade genom den förnimbara närvaron av den förre och frånvaron av den senare. Därför leder oss betecknaren, som enligt Saussures uppfattning är en mental föreställning om tecknet som något synligt, hörbart eller berörbart (vi tycker oss alla höra samma ord och se eller röra vid samma symboler), till att tänka på en motsvarande entydighet hos det betecknade som inte finns. Men språkets auktoritet, den officiella diskursens teckenmakt, försöker att få oss att tro det, genom att pålägga oss en betydelse och tvinga oss att förtiga de övriga. Varje social diskurs är en kamp i vilken den språkliga traditionen och de som tillskansat sig betecknarmakten påtvingar oss vissa meningar och förtiger andra. Ett politiskt system som vilar på laglig grund skiljer sig från ett som inte gör det genom sin makt att utan fysiskt våld påtvinga ett skenbart samförstånd om tecknen. Först när makten förlorar sin legitimitet blir »knytnävarnas och pistolernas dialektik» normal, som José Antonio Primo de Rivera¹⁾ har uttryckt det. Allt det som Franco och hans press sade under mer än fyrtio år var det ingen som trodde på. Det civiliserade och språkliga svaret på knytnävarna och pistolerna, dessa talande uttryck för en illegitim makts hjälplöshet, är de humoristiska ordlekarna och satiren, den litterära favoritgenren för politiskt förtryckta. Å andra sidan är huvuduppgiften för den lyriska poesins språk just att bryta med tecknets entydighet även i situationer i samhället då fred och laglighet råder.

Om entydigheten beträffande positiva uttryck är bedräglig, så är den det än mer – tvärtemot vad som skulle kunna tyckas – när det gäller ord som, liksom tystnaden, betecknar negationer och frånvaro. Den falska entydigheten för ordet »tystnad» döljer en hel rad av betydelser, lika undflyende som fiskarna i en flod. Benämningen »tystnad» i de nämnda diktfragmenten är emellertid undflyende på ett speciellt sätt. Termen tystnad används utan tvivel för att beteckna något som saknar sin egen term, som i sig självt är utsägbart och vars mening man gör anspråk på att ana, men aldrig äga. Tystnaden hos Yupanqui, Lorca och Machado är en metafor, men en egenartad metafor. Som Michel Le Guern¹⁾ hävdar i sin analys av metaforens motiv, föreligger en viktig skillnad mellan den metafor i vilken de båda sammankopplade

---

3) Den spanska fascismens grundare.

4) Le Guern, Michel *Sémantique de la métaphore et de la métonymie*, Larousse, 1973.

betydelseerna eller hänsyftningarna är inom räckhåll för oss (till exempel när vi talar om lockarnas guld eller ett hjärta av sten), och den metafor som använder benämningen på något lätt urskiljbart (i detta fall frånvaron av buller, ljud och ord) för att antyda, snarare än att beteckna något som får språket att översvämmas, genom att säga det osägbara. Detta slag av metafor, som fungerar som ett fönster i språkets fångelse, är karakteristiskt för mysticismens och religionens språk, men också för den lyriska poesin och den metafysiska spekulatjonen.

Tystnaderna som faktum

Låt oss nu lämna betraktandet av substantivet Tystnad, i singularis och med stor bokstav, liknande ett mytologiskt väsen, för att tränga in i ämnet tystnaderna, i pluralis. Fastän dessa grammatiskt ter sig som substantiv, skulle deras verkliga betydelse behöva verbform. Detta är en annan följd av metonymierna i den västerländska ontocentrism som utvecklats av Platon. Tystnaden är en handling, inte en substans eller ett ting som man kan samla in och sätta etikett på, som i Heinrich Bölls berättelse betitlad »Doktor Murkes samlade tystnad».

Innan jag går in på att undersöka var och en av de båda slags tystnad som kommer att uppta resten av min föreläsning, må det tillåtas mig att exemplifiera dem med två nya diktcitat. Ni känner alla den berömda terzin av Quevedo som lyder.

Jag skall ej tåga hur du än med fingret,
som du riktar än mot munnen än mot pannan,
mig anbefaller tystnad och skrämmer mig att tåga.

Detta är en uppvisning i social semiotik: betecknarens tystnad som påtvingat faktum. Den andra hänvisningen till tystnaden skall jag hämta från en text av den store svenske poeten Gunnar Ekelöf: i en dikt som han just ger titeln »Poetik» nämner Ekelöf tystnaden, inte som poetisk referent, utan som faktiskt element och beståndsdel i själva poesin. Låt mig här presentera Ekelöfs dikt:

Det är till tystnaden du skall lyssna
tystnaden bakom apostroferingar, allusioner
tystnaden i retoriken
eller i det så kallade formellt fulländade
Detta är sökandet efter ett meningslöst
i det meningsfulla
och omvänt
Och allt vad jag så konstfullt söker dikta
är kontrastvis någonting konstlöst
och hela fyllnaden tom

Vad jag har skrivit
är skrivet mellan raderna

Vi har här tystnaden uppfattad som det underförstådda, det man inte säger genom att säga och det man säger genom att inte säga. En relativ tystnad men socialt mycket viktig, eftersom den reglerar systemet för den sociala tyngdkraften genom en subtil dialektik av närmande och distansering.

Exemplen från Ekelöf och Quevedo leder mig över till de andra två sätten att betrakta tystnaden som jag pekade på i min inledning. Låt oss ägna följande avdelning åt den tystnad som Quevedo syftar på.

Tystnad och maktutövande

I den homeriska världen var *skeptron*, som vi kallar spiran, inte bara en kungasymbol, utan en allmän symbol för rätten att tala, för rätten att tysta någon och för rätten att döma. Vid en del universitet i Europa uppvisas fortfarande, vid de högtidliga sammankomster då rektor magnificus är närvarande, de så kallade *sceptra academica*, burna av pedeller, som en symbol för vetenskaplig och pedagogisk auktoritet¹⁾. Man kan finna gott om metonymiska uttryck för *skeptron* i vår västerländska kultur. Tänk på användningen av den käpp som en del lärare håller i handen under sin undervisning. Det är inte endast en käpp för bestraffning eller för att peka på svarta tavlan med, utan den käpp som förlämnar rätten att tala. När en elev uppmanas att tala, överlämnar man käppen till honom och låter honom stiga upp på podiet. Precis likadant gjorde härolderna i de homeriska sångerna, i det de lade *skeptron* i händerna på talarna. Feminismen har visat på den falliska sidan av maktens spiror eller *skeptra*, något som perfekt passar ihop med den gamla regeln: »Kvinnan tige i församlingen».

I ett bildstormarsamhälle som det svenska, har en rad synliga symboler, betecknare, hållit på att systematiskt förstöras, utan att man för den skull har lyckats avskaffa de gamla betydelserna, som blivit undangömda i diskretare former av sociala praktiker genom vilka den makt som styr ordet och tystnaden utövas. Den som leder ett möte eller sammanträde, stort eller litet, kallas på svenska »ordförande», det vill säga »den som för ordet». Var och en som begär ordet vänder sig till honom genom att anropa honom med just det ordet. Varje yttrande eller argumentering från talarstolen låtsas överförd till åhörarna genom *ordföranden*, till vilken den aktuella talaren riktar sig såväl genom sitt uttryckssätt som sin kroppshållning. Utrustad med en klubba, den försvunna spiran i återuppstånden gestalt, förvaltar *ordföranden* ordet och

---

5) Broady, Donald *Rätten att tala*, i *Skeptron*, Texter om läroplansteori och kulturreproduktion, 1, Symposion, 1984.

tystnaden på ett utomordentligt noggrant sätt, i det han följer en exakt sammanträdesteknik som skulle förtjäna ett studium från andra europeiska länders sida. En jämförelse mellan de spanska sammanträdesreglerna och de svenska ger ett intryck av att det i Sverige handlar om att förvalta ordet och försvara dess bruk, medan det i Spanien snarare skulle handla om att hindra dess missbruk och förvalta tystnaden. Det är inte utan skäl som sammanträdesledare på spanska kallas »moderadores». Med detta har jag inte tagit för givet att det svenska samhället skulle vara mer angeläget om rätten till ordet än det spanska. Jag vill endast visa, utan att här kunna göra en uttömmande analys av ett ämne som utan tvivel är intressant, att den svenska kulturen närmar sig dikotomin ord/tystnad utifrån ett perspektiv som är diametralt motsatt det spanska. Eller för att uttrycka sig på annat sätt: den spanska tystnaden har av tradition pålagts utifrån på ett rentav brutalt sätt (som i citatet från Quevedo), medan tystnaden i den svenska kulturen är självpålagd av individen, en socialisationsprodukt. Den spanska mentaliteten är mer diskursiv och använder orden, såvida det inte finns anledning att tala. Den svenska mentaliteten är mer pragmatisk: där tiger man om det inte finns någon anledning att tala. Svensken känner inte samma behov av att uttrycka sin åsikt och visa upp sitt JAG som spanjoren. Användningen av pronomenet JAG är undertryckt i den svenska kulturen, där en uppmärksam främmande iakttagare lägger märke till ett patologiskt bruk av pronomenet VI.

Makten i samhället har av tradition varit knuten till rätten att tala, att låta någon tala och att tysta ned. »Utövandet av makten», skriver Pierre Clastres¹⁾, »garanterar kontrollen över ordet (...). Ordet och makten står i ett sådant förhållande till varandra att begäret efter det ena förverkligas i erövringen av det andra. Maktens människa, en furste, despot eller statschef, är inte bara den som talar, utan det legitima ordets enda källa (...). Ordet och makten, var för sig livlösa ytterligheter, lever bara i varandra, var och en av dem är den andres innehåll (...). Varje maktövertagande är också att vinna ordet.»

Grundläggande institutioner i rättssamhället som parlament och domstolar (på spanska »audiencias»), syftar med sina benämningar på talande och hörande. Legitimeringen av betecknare och betecknat institutionaliseras i lagstiftande organ och akademier. Kungamakten i de konstitutionella monarkierna har överförts till parlamenten. Sveriges senaste konstitution är den som går längst i detta avseende, då den ger makten att lösa regeringskriser inte till kungen, utan till riksdagens ledare, som här inte kallas »ordförande» (den som för ordet), som vid vanliga sammanträden, utan »talman» (den man som är symbol för den offentliga rösten, för rätten att tala).

---

6) Citatet på svenska hämtas från Bosse Holmqvists översättning i: Clastres, Pierre *Samhälle mot staten - Studier i politisk antropologi*, Nordan, Stockholm, 1984, sid. 115.

Allt våld har, som Blanchot säger, en benägenhet att bli till symboliskt våld, kanaliserat genom ordet. Allt eftersom samhället utvecklas politiskt och teknologiskt, allt eftersom det återupprättas parlament och massmedierna utvecklas, ökar systemen för att reglera ordet och tystnaden i betydelse och komplexitet. Bourdieu har lagt märke till likheten mellan mikrofoner och de gamla spirorna eller *skeptr*¹⁾. Samtidigt som de andra tekniska hjälpmedlen (kamerorna, datorerna, kontrollpanelerna), uppehåller sig utanför vad som är synligt på teveskärmen eller på scenen, är det uppenbart hur man visar upp mikrofonen i händerna på programledaren eller på dem åt vilka han överlämnar ordet, genom att han i deras händer (eller på deras rockslag) sätter mikrofonen som *falloskeptrisk* symbol, så som den homeriska härolden skulle ha gjort med Telemachos och Odysseus i Iliaden och Odysseen. *Skeptron* och mikrofonen är sålunda två ytterligheter av den metonymiska process som historiskt sett binder ihop Västerlandets samhällsliv.

Varje samhällsregim, vare sig den är oblygt despotisk eller officiellt demokratisk, utvecklar sin egen teknik för att fördela ordet, ålägga tystnad och reglera förhållandet mellan betecknare och betecknat. I den ena regimen kombineras tyranniet över de båda tecknen med fysiskt våld, i det att man går från ord till handling; i den andra blir allt våld symboliskt, då man går från handling till ord.

Tystnaden använd som maktens redskap är betecknare för rädslan, för osäkerheten och för misstron, tecknet för det som är omöjligt att förutse och svårt att tolka, på samma gång det betecknade för den ogripbara betecknaren och betecknare för det esoteriska och fluktuerande betecknade, ett slags omvänd spökbild där svepningen är osynlig men själen påtaglig. I sin målning med titeln »Kolossen eller Rädslan»¹⁾ har Goya lyckats ge form åt något liknande. Tvärtemot vad det verkar vid första anblicken, fruktar man mer den som tiger än den som talar, förutsatt att den som tiger gör det utifrån sitt eget beslut och inte till följd av yttre tvång. Ty även om han förställer sig och uttrycker sig mångtydigt, röjer den som talar alltid spår av sin attityd och sina avsikter. Det är därför man säger att det är bättre att tiga än illa tala. Om talet är mångtydigt, är tystnaden en ren metonymi, en kameleont av betydelser.

Det är således inte sant att det beteende som kännetecknar makten, inte ens den despotiska makten (allra minst den), är kravet på tystnad. Diktatorn fruktar tystnaden mer än självaste djävulen. Den som tror motsatsen, har inte lagt märke till den relativitet som styr talet och tigandet. Trots att tystnaden grammatiskt uttrycks med ett substantiv, är den inte ett väsen utan en handling. Värderingen av tystnaden beror då av vilket som kan vara dess

---

7) Se Broady, *op. cit.* & Bourdieu, Pierre *Ce que parle veut dire. L'économie des échanges linguistiques*, Libr. A. Fayard, Paris, 1982 (utdrag i *Skeptron*, 1).

8) Tavlan fanns med i senaste Goyautställningen på Nationalmuséet i Stockholm.

objekt och vem som kan vara dess subjekt, det vill säga av vem som tiger eller säger något och vad det är som förtigs eller sägs. Man får inte glömma att varje maktförhållande har asymmetrin som paradigm, och drar fördel av omöjligheten att vända på samhällspyramiden.

Den mäktige tillämpar ofta tystnad för egen del men kräver att de övriga talar. En dikator som talar eller visar upp sig för mycket, som general Primo de Rivera gjorde, blir inte gammal vid makten. Franco insåg detta bättre än någon annan.

Att maktens mål inte bara är att tysta ned utan även att tvinga att tala tar sig sitt yttersta uttryck vid användningen av tortyr. Torteraren som tar livet av sitt offer och därmed försänker honom i slutgiltig tystnad, utan att avtvinga honom någon bekännelse, är en misslyckad torterare. En annan sak är att tyrannen vill att det inte skall finnas några hemligheter för honom, men däremot för de andra. Därav asymmetrin. Förseglingen, sigillet, är symbol för en Janustystnad som tiger med en mun och talar med en annan. Det är en hand som inte vet vad den andra gör. En regering, totalitär eller demokratisk, utan hemlig polis och spioner, har aldrig existerat.

På samma gång som Makten döljer sig bakom tystnad och nyckfulla betydelseväxlingar som gör den oåtkomlig och otydbar, kräver den genomskinlighet och entydighet av sina underordnade. Maktens semiotik är en asymmetrisk semiotik. Den som befäller vill kunna läsa i dem som lyder som i en öppen bok, och vara i besittning av den hemliga kod som tillåter honom att tyda de djupast liggande och mest omstörtande av deras avsikter. Vad han inte tillåter är att förbjudna tecken eller metonymier som inte är godtagna av det officiella teckensystemet får allmän spridning. Här befinner sig den avgörande punkt där tal och tystnad blir utbytbara. Det officiella systemet blockerar allt tillgängligt utrymme genom att fylla upp det med tecken, om inte officiella så åtminstone ofarliga. Detta är innebörden i den välkända principen om förströelse åt massorna (som cirkus i Rom och fotboll i Francos Spanien). En av propagandans uppgifter är att bringa till tystnad genom att snäva åt utrymmet för de avvikande tecknen. Även om det inte har varit något exklusivt för just dem, har de totalitära regimerna alltid tyckt om att skapa skådeplatser för självförhärligande och för ritualiserade ceremonier för att propagera för sina tecken. Kommunikations- och informationstekniken utgör i dag en makt som förvanskar demokratins officiella innebörd under sken av att vara garant för den demokratiska yttrandefriheten, emedan den förvandlas till frisör för ett kollektiv som fått hjärnan både tvättad och kammad. Vid offentlig debatt har sammanträdestekniken möjlighet att fördela utrymmet för talet på ett sådant sätt att användningen av det avvikande ordet begränsas till några minuter. Och när det avvikande ordet trots allt låter sig synas eller höras, i pressen eller i talarstolen, är det väsentliga i maktens taktik att undvika misstaget att ge sig in i polemik, ty en klok furste vet mycket väl att

det uttryckliga förnekandet av tecknet inte utplånar det, utan bidrar till att mångfaldiga det och hålla det vid liv. På svenska kallas denna taktik »att tiga ihjäl». Den avvikande personen eller det avvikande ämnet omges omsorgsfullt med en ogenomtränglig häck av tystnad som frodas genom att gödas med feighet och rädsla.

Varje maktsystem stöder sig emellertid inte bara genom att sätta munkavel på det avvikande, utan samtidigt genom den outtröttliga möda som läggs ner av ett helt skrå av tillverkare av officiella tecken. I det medeltida teokratiska samhället var detta teologins funktion, samtidigt som mystikerna alltid behandlades med misstro. Välfärdssamhällets teologi är nationalekonomin.

Det blir då viktigt att ge näring åt anhängarnas moral med en kunskapsoppa lagad av systemets tecken. Det är viktigt att det inte blir någon tid över att tänka på farliga saker. Därför gäller det att utrota sysslösheten (denna alla lasters moder) och främja det offentliga språket och den fulla sysselsättningen. Å andra sidan måste man motarbeta frestelsen till kritiken som alltid hittar något tillfälle att komma fram. En talesman för systemet kan inte löpa risken att bli mottagare för omstörtande idéer och ord. Anhängarnas tystnad köps genom inpräntande av en känsla av lojalitet eller genom ett underförstått hot om förlust av de förmåner med vilka systemet belönar sina rättrogna. Den norske filosofen Skjervheim analyserade detta problem med tillämpning på stalinismen, på följande sätt: när väl kommunismen en gång uppstått, utvecklas som motvikt antikommunismen, en kritik uttalad av högern och borgerskapet. Som motsats till antikommunismen utvecklas anti-antikommunismen. Men denna består inte längre i att ingenting säga, utan i att förtiga allting. Stalinismens perversion och brott är uppenbara även för kommunisterna, men för att undvika att ge motståndaren vatten på sin kvarn, tillämpas tekniken med att se genom fingrarna och tiga. Hellre kommunism än kapitalism, menar man väl, även när kommunismen står för brott och förföljelse. Att angripa kommunismen för dess brott är att ge fienden rätt¹⁾. Utan att det är nödvändigt att komma till så extrema förhållanden som under stalinismen, kan man märka en rad varianter av denna teknik inte bara i de moderna politiska partierna, utan i varje slag av organisation som står på ideologisk grund eller försvarar intressen. Tystnaden får då positiva benämningar som »solidaritet», »kamratskap», »trohet mot idéerna», etc. En diskretionens etik, inom vilken den skyldiga tystnaden metonymiskt lägger sig till med eufemistiska betecknare som de nämnda, håller på att tränga in i det så kallade demokratiska samhället. Det gamla talesättet »att tiga är guld» används opportunistiskt i det att det tolkas som en dygd att inte tala annat än i det fall det är absolut nödvändigt, enligt en maxim som liknar Ockhams berömda rakkniv och som skulle kunna formuleras: »Orden bör inte

---

9) Föredraget hölls då Sovjetunionen fortfarande existerade.

mångfaldigas i onödan» (*Verba praeter necessitate non multiplicanda*). När orätten och den offentliga korrruptionen hotar rättsstaten, blir det emellertid nödvändigt att bryta med denna konformistiska etik. Vad det nuvarande samhället kräver är en maxim av helt annan karaktär än Ockhams: »Tala alltid om den sanning som du känner till, även om ingen frågar dig och det verkar onödigt att göra det.» Quevedo gick ännu längre när han utmanade rädslan och fegheten: »Jag skall ej tiga hur du än med fingret, /som du riktar än mot munnen än mot pannan, /mig anbefaller tystnad och skrämmer mig att tiga».

Alla dessa reflexioner kring tystnaden som ett socialt faktum är inte tillämpliga enbart på den Makt med stor bokstav som är den offentliga makten, ty varhelst det finns ett ojämlikt förhållande mellan två personer, existerar en latent maktsituation. Individen är alltid utsatt för en rad mikromakter i sin familj, sin grupp, sitt arbete och var han än rör sig bland mänskliga varelser. Och alla sociala relationer, på vilken nivå det än gäller, styrs av underförstådda normer och tystnadsföreskrifter. Den sociala sanktionen inom familjen och inom mänskliga grupper är inte mindre sträng, därför att den är underförstådd eller internaliserad. Regelsystemet inom familjen, organisationerna och arbetslivet stämmer inte alltid överens med varandra, och motsäger till och med ibland den offentliga maktens normer. Samhällets logik gör att det ej förbjudna och det tillåtna ofta utgör olika begrepp och att till och med det officiellt förbjudna ibland är obligatoriskt, enligt den hemliga koden som styr till och med inom officiella institutioner, för att inte tala om politiska partier och andra sammanslutningar. I ett arbete för några år sedan visade jag hur utövandet av en rätt som finns fastställd i lagarna och konstitutionen kan bestraffas obevekligt av reglerna och till och med av de inre ritualerna i de politiska partierna¹⁾.

Tystnadens lag är emellertid inte negativ i alla sammanhang i det sociala livet. I ett otal situationer bidrar den tvärtemot till att göra detta möjligt. Det är som Ortega y Gasset påpekar, att om en person sade till en annan absolut allt som han tänker och vet om denne, skulle sammanlevnad bli omöjlig. Man talar inte om rep i hängd mans hus. Tolerans och vänskap medför viss tystnad av stort socialt värde. Respekten för ens nästa kräver fördöljanden, förställningar och utelämnanden som alla helt och fullt kan rättfärdigas.

En retorisk form av tystnad liknande de nämnda formerna är den så kallade eufemismen. Eufemismen är en betecknarens metonymi som försöker dölja negativa eller obehagliga drag hos verkligheten genom att uttrycka den med hjälp av mildare nyanser. Eufemismen kan gälla personer eller saker. När

---

10) Ramírez, José Luis *Kommunplaneringen i Hanninge - en modell för kommunal planeringsverksamhet*, (Övergr. planering i Hanninge, 1979:17). Se även Ramírez José Luis *Handlingsfrihetens villkor. En undersökning av pliktens och ansvarets problematik*, Nordplan, Med. 1987:1, Stockholm.

eufemismen inte är frivilligt vald, utan resultatet av ett socialt tvång, bevitnar vi ett tabu. I takt med den offentliga sektorns expansion i det moderna samhället har också terminologiska förändringar ägt rum, motiverade av viljan att dölja mindre tilltalande drag hos verkligheten. Ordet »fattig» ersätts av »ekonomiskt svag», man säger »handikappad» i stället för »invalid», »äldre» i stället för »gammal», »utvecklingsland» i stället för »underutvecklat land», »drogberoende» i stället för »narkoman» etc. Ordvalet avslöjar i allmänhet en positiv eller negativ värdering eller attityd inför det som omnämns. Vi kallar någon »dum» eller »tankspridd» beroende på hur mycket vi uppskattar honom. En försvarsadvokat och en åklagare beskriver samma handlingar och betonar då inte bara den ena eller den andra detaljen, utan målar i helt olika färger. Där den ene talar om »smuggling», torde den andre tala om »olaglig införsel». Det är nödvändigt att lära sig att avlyssna den manipulation av det officiella språket som utförs av den politiska och administrativa makten, som alltid sveper in negativa eller impopulära åtgärder i en neutraliserande terminologi.

Tystnad som hot och tystnad som fred

Tystnaden måste inte vara en ond ande som det gäller att fly från. Två personer som förenas av kärlek eller intim vänskap kan tillbringa långa sköna stunder under tystnad, medan i ett äktenskap med osämja den andres tystnad alltid är en anledning till irritation. En väns tystnad skrämmer aldrig, medan en okänds tystnad åtminstone är orsak till obehag eller misstanke. Det är därför det finns ord som Jakobson kallar fatiska och vilkas enda funktion är att fylla ut en tyst tidrymd för att avvärja rädsla och misstankar. Vi talar om vädret eller frågar människor hur de mår, helt enkelt för att övervinna den oro som tystnaden åstadkommer. Dessa ordritualer liknar ursprunget till seden att skaka hand, som ett tecken på att man inte bär vapen.

Men tystnaden, menar jag, innebär inte alltid ett hot, utan även lugn, reflexion, harmoni. Meditationen, den fromma kontemplationen och klosterlivet har alltid ansetts som uppbyggliga former av tystnad. Vid sidan av bullrets utrymmen var biblioteket och kyrkan den goda tystnadens utrymmen. Det finns emellertid något patologiskt i det moderna samhällets attityd inför tystnaden. Det förefaller som om det teknologiska samhället hade gjort den till en fiende som det gäller att begränsa och tränga undan. Våra offentliga och privata utrymmen finner man fullständigt invaderade av buller, ljud och ord. Från gatorna och transportmedlen till bostadens intima sfär. Tystnaden är inte en kvalitet som stadsarkitekter och planerare tar i beaktande; tvärtom verkar det som om det funnes en politik från bullrets sida för att ta tystnadens område i besittning, en bullrets konspiration. Den teknologiska civilisationen kan

uppfattas som en djävulsbesvärjelse mot tystnaden, genom vilken dess drift efter herravälde och makt visar sig. Det gäller att hålla människor distraherade och sysselsatta. Sysslolöshet och tystnad bland folket är ett hot mot makten. De nya generationerna har uppfostrats till rädsla för tystnaden och många ungdomar är ur stånd att koncentrera sig på en uppgift utan att ha radion på eller bandspelaren i gång. Radion påslagen i bilen eller i den offentliga lokalen, teven på kaféet eller mitt i samtalet i hemmet verkar vara sättet att driva bort all självständighet i det mänskliga tänkandet eller samtalet.

Att fritt få välja tystnad är en av de Mänskliga Rättigheter som ännu inte finns inskrivna i de officiella deklARATIONERNA och ett krav som håller på att bli alltmer angeläget.

Tystnaden som det underförstådda

När vi tar i betraktande vad några uppfattar som tystnad i språklig mening, det vill säga fenomenet med det underförstådda i språket, är det min uppfattning att dessa fenomen bara kan anses som tystnad i bildlig metonymisk betydelse. Det handlar här nu inte om tystnader i sig utan om resurser eller tekniker som tystnaden som socialt faktum använder sig av, något som jag åberopat i föregående avdelning.

Allt tal, konstaterade vi, är i visst avseende en våldshandling. Var gång jag vänder mig till någon annan för att meddela, uttrycka eller fråga om något, medför detta underförstått ett krav på svar. Den flyktväg som tystnaden erbjuder tolkas som ett slags svar. Den enda utvägen i en

sådan situation är att låtsas, det vill säga tillämpa det undvikande prat som innebär ett indirekt slag av tystnad. Att svara med tystnad är däremot en handling som betyder att den som utför den gör våld på sig själv. Som den finländske socialpsykologen Johan Asplund på ett mästerligt sätt har visat¹⁾, är det inte lätt att upphöra med att hälsa på en granne som man är arg på. Kanske man lyckas hålla tillbaka hälsningsorden, men ögonbrynen, ansiktet och andra kroppsdelar kommer att försöka göra uppror. Och om man trots allt lyckas fullfölja sin föresats, sker det på bekostnad av en obetvinglig känsla av olust och leda. Det känns motbjudande att inte besvara eller att avstå från en hälsning.

Även när jag ingenting säger så avslöjar det jag gör något om mig själv, jag må vara medveten om det eller inte. Varje gång jag sätter mig i en stol, visar jag utan att säga det, att jag känner till vad en stol är enligt gängse mening. Ibland förvandlas stolar till vapen för anfall eller försvar, vilket också avslöjar något om den stridande. Varje mänskligt uppträdande är tecken på en rad underförstådda kunskaper, vanor och anlag. Med mina rörelser och handlingar avslöjar jag alltid mer än jag har för avsikt att säga och uttrycka.

De underförstådda kunskaperna tillåter mig att röra mig bland ting och övriga personer med lätthet och förtrogenhet, eftersom dessa kunskaper utgör ett förråd av kompetens som jag med tiden har samlat på mig, och till stor del med hjälp av språket. Språket är det mänskliga redskap som har gett oss besittning av de kunskaper som våra förfäder förvärvat och inte glömt, kunskaper som går utöver det rent språkliga.

Språk och beteende är så fullständigt förbundna att det är omöjligt att skilja dem åt. Språket som ett handlingssätt, som ett teckensystem som vi konstruerar för att klarlägga vårt uppträdande och för att ersätta det. Språkets område ökar ständigt i förhållande till andra former av beteende. Allt samspel mellan människor tenderar, som tidigare nämnts, mer och mer till att omvandla formerna av fysiskt våld till språkhandling. En del anser att språket är ett slags beteende och andra att beteendet är ett slags språk. Allt beror på vilken metafor (beteende eller språk) som vi lägger oss till med som galge att hänga upp vår förnuftsmässiga tolkning på. Av den metafor som tjänar som grund kommer såväl begreppssystemet som forskningsmetoden att vara beroende.

Även när vi försöker skilja mellan språkliga handlingar och beteende, torde det vara svårt för oss att låta bli att betrakta det sätt att uttrycka sig, fonetiskt och stilistiskt, som avslöjar en persons härkomst och utbildning, som ett språkligt beteende. En bonde talar inte likadant som en person från staden, inte heller en andalusier som en bask. Vi hör skillnad mellan en bildad

---

11) Asplund, Johan *Om hälsningsceremonier, mikromakt och asocial pratsamhet*, Korpen, Göteborg, 1987.

människa och en obildad. Språkformen anpassar sig dessutom till situationens kontext (privatsamtal, offentligt tal, högstämt tal, korrespondens, förtroligt samtal, om man uttrycker sig skriftligt eller muntligt etc.). Stilen är ett språkligt beteende som är i hög grad avslöjande.

Att betrakta talet som ett slags beteende förbinder intimt det underförstådda, som jag nämnde tidigare, med samhällsfenomen som våld och makt, som jag behandlade i föregående stycke. Som jag nämnde tar sig alltså makten huvudsakligen uttryck i bruket av tal och tystnad. Detta att tala genom att tala och tala genom att tala, vilket är språkets egentliga väsen vid dess retoriska användning i talsituationen – och det är just detta jag nu talar om – är människans vanliga redskap för maktutövning. Det är alltså en värld av metonymier, av ständiga betydelseförändringar och förställningar.

Om det är sant att det man gör eller låter bli att göra låter förstå mycket som inte är nödvändigt att säga, när det vi gör just är att säga något, då kommer denna talande handling, liksom alla andra handlingar, att avslöja mycket som inte sägs. Det är detta dolda tal, avslöjat av den handling som utgör talet, som det nu är av intresse att först och främst behandla.

Villrådighet uppstår när vi envisas med att betrakta språket från det abstrakta och inskränkande perspektiv som hör samman med vad Saussure kallade »språk» (*langue*). Betraktar vi det däremot från talets (*parole*) perspektiv blir orden till levande ord, öppna för att rymma en hel serie betydelseskikt, av vilka det utsagda inte är mer än den tillfälliga toppen av isberget som sticker upp ovanför vattenytan och döljer resten. »I begynnelsen var talet», det vill säga myten. Talets avlagring till *språk* eller logos är en långsam process, och utbredningen av det skrivna språket har gett *språket* överhöghet över *talet*. »Boktryckarkonsten», säger Mc Luhan, »fick stamsamhället att sprängas i småbitar... Då den pålade den västerländska människan synsinnets herravälde över de andra sinnen och analysens över helheten, gav den upphov till det abstrakta tänkandet, naturvetenskapen och den industriella tekniken.» Iakttagelsen är intressant, ehuru Mc Luhan förväxlar orsak och verkan, ty synsinnets och analysens herravälde, det grekiska arvet, är det som har skapat såväl boktryckarkonsten som intresset för det skrivna språket. »Folken», säger han, och mot detta har jag inget att invända, »har blivit medvetna om sitt språk då de sett det tryckt.» Boktryckarkonsten bidrar till att utbreda till alla det rationella tänkande som tidigare var förbehållet några få. Det obligatoriska skolväsendet kommer att fullborda denna socialiserande verksamhet.

Låt oss börja med att slå fast att språket ger upphov till en grundläggande tystnad då det är bildat av abstrakta begrepp, ty ett abstrakt begrepp är ingenting annat än ett tecken som skapas genom att man framhäver vissa utvalda sidor och förtiger de andra. Abstraktionen är sålunda ett slags tystnad, och hela denna avlagring som är språket reser sig över en hög av

verklighetsavfall som lämnas kvar av begreppen. Utan detta grundläggande förtigande skulle språket aldrig kunna skapa detta ändliga och begränsade förråd av tecken, vilka vi använder oss av för att beteckna en oändlig mängd konkreta situationer, alltid nya och oförutsedda. »Språket», säger Ortega y Gasset, »är en stympling av talet.» Men talet är alltid en överträdelse mot språket. Varje konkret uttryck för talet utmejslas av historiskt och socialt avlagringsmaterial, men också av individuellt. Därför förutsätter varje talat uttryck underförstådda uttalanden och förutfattade meningar, som enligt min mening endast innebär tystnad i avledd och metonymisk betydelse.

Medan den språkliga abstraktionen är tystnaden inbyggd i själva språkets kärna, avslöjar talet ibland en hel lång rad påståenden som aldrig är utsagda, utan förutsatta eller antydda, och andra gånger en rad förutfattade åsikter och fördomar, ofta i uppror mot den semantiska och logiska normen. Om jag frågar någon varför han inte kom i går, påstår jag därmed att han inte kom i går. Om jag säger att min bror inte röker längre, avslöjar jag att han rökte tidigare. Om jag förklarar att en viss individ går att lita på trots att han är zigenare, avslöjar jag mina fördomar mot zigenarna.

De underförstådda sätten att säga något tillåter oss också att göra lömska uttalanden utan att behöva ta ansvar för det sagda, och på så sätt skaffa oss effektiva anfallsvapen utan att få mothugg. Välkända språkliga företeelser är insinuationer och vad man brukar kalla gliringar. Den åsyftade kan inte ens visa att han tar åt sig utan att riskera att göra sig löjlig eller få skämmas. Vi säger klart och tydligt att vi föredrar att hålla tyst just när vi vill ge mer eftertryck åt det vi förtiger: »Tvinga mig inte att säga dig sanningen.» »Det är bäst att tiga.» »Jag skulle kunna ge många exempel men jag föredrar att inte göra det», etc. Om jag verkligen föredrog att tiga, skulle jag inte säga att jag föredrar att tiga.

Det finns underförstådda yttranden som är avsiktliga och det finns ofrivilliga, ty det är välkänt att varav hjärtat är fullt, talar munnen. Den jurist i historien som delade in människorna i två sorter, brottslingarna och de som ännu inte har begått något brott, visade upp de fördomar som ett yrkesutövande kan ge upphov till. Övertygelser och livsinställningar av alla slag avslöjas indirekt i många av våra uttalanden.

Det avsiktliga eller oavsiktliga i det jag uttrycker är en omständighet i sig som kan uppfattas och tolkas av en samtalspartner. Detta uppmuntrar oss till att använda förställning, vilket består i att säga något och låtsas att man »försägar sig», det vill säga att det är oavsiktligt, vilket det inte är. Formen för det underförstådda och det uttryckta blir på detta sätt utomordentligt komplicerad. Vi kan till och med låtsas att vi låtsas, och en samtalspartner kan tolka som förställning något som inte är det.

Utfyllnadsord brukar tas som tecken på karaktärsdrag och felsägningar som avslöjande dolda övertygelser. Upprepningar som »Förstår Ni?» och

»Inte sant?» och »Eller hur?» avslöjar olika nyanser av obeslutsamhet och osäkerhet eller fungerar som övertalningsmekanismer. Jag hade en sekreterare som ofta brukade upprepa, utan att vara medveten om det: »Om jag skall vara ärlig...», tills jag en dag svarade: »Ja, nu är det dags att ni börjar vara det.» I en svensk lagtext insmög sig en gång följande felskrivning: »Husrannsakan får utföras även när det finns misstankar om brott.» Ordet »även» avslöjade en underförstådd innebörd som knappast hade uttryckts avsiktligt. Sedan denna felskrivning hade blivit upptäckt av en humorist vid televisionen fick den medlemmarna av lagrådet att rodna och de skyndade sig att införa en rättelse.

Detta senaste exempel leder oss in på ett helt system av betydelser som antyds indirekt genom vissa ord, särskilt adverbiala uttryck. »Bara jag var där» (betyder att andra inte var närvarande). »Jag har inte sett honom mer» (alltså har jag sett honom tidigare) etc. Ord som »visst», »säkert» och andra i den stilen har en förmåga att säga precis motsatsen till vad de säger: »Han kommer säkert» anger att jag är allt annat än säker. Severo Catalina sade kvickt: »Det finns inte något mer ovisst än åldern hos de damer som sägs vara 'av en viss ålder'». Sådana ord som »visst», »säkert», med flera har förmågan att säga just det motsatta av vad de uttalar: »Han kommer säkert» betyder att jag är allt utom säker.

Enligt ett spanskt talesätt finns det ord som »tittar åt ett håll och skjuter åt ett annat». Alla de slag av underförstådda och indirekta betydelser som jag just har gett exempel på, och många fler, har ända sedan antiken noggrant klassificerats och etiketterats i handböckerna i retorik. Talets vardagliga språkliga verklighet är ett retoriskt språk som aldrig kan tolkas på det direkta och från sammanhanget lösgjorda sätt på vilket de exempel presenteras som de lingvistiska handböckerna innehåller. Dessa talar om språket som om de tog för givet att uttrycken har kvar någon av de betydelser som finns upptagna i lexikon (vilket betyder att man inte förstår vad ett lexikon är) och att utsagorna bokstavligen återspeglar konkreta situationer. Det är emellertid så att språkliga uttryck och till och med satser saknar fast mening när de står utanför ett sammanhang, och när de står i ett sammanhang uppvisar de mångtydighet och konnotationer som gör att deras betydelse kan uttryckas endast delvis. »Språket i sitt äkta väsen», säger Ortega y Gasset, »föds och lever och är som en evig strid och kompromiss mellan viljan att tala och tvånget att tala. Tystnaden, utsägligheten, är ett positivt och inneboende element i språket.» Betydelsen av ett stort antal uttryck, även i det vetenskapliga språket, har förändrats genom tillfälliga metaforiska eller metonymiska omvandlingar, av vilka många har infogats i språket genom katakres, så att deras karaktär av retorisk figur förblir osynlig för vanliga talande. Och vad beträffar satser i det vanliga språket, så är det karakteristiska inte det direkt uttalade utan ellipsen (omvägen). Bakom faktabeskrivningar som ser helt neutrala ut, maskerar vi föreskrifter, önskningar och frågor, ty

ingenting uppfattas som mer brutalt och påträngande än att ge order och ställa frågor, när det är personliga frågor. I stället för att kräva, visar det sig vara listigare att *upplysa* om vad som krävs eller om följderna av en ohörsamhet: »Resenärlig som saknar biljett skall betala en tilläggsavgift om X pesetas.» Det är lättare att få en person att ta av sig byxorna genom att säga till honom att en skorpion har krupit in i dem, än genom att uttryckligen befälla honom att göra det. Det är inte socialt accepterat att ställa personliga frågor eller ge order utan att därtill ha en underförstådd rättighet, som består i att man åtnjuter den tillfrågades förtroende eller kan räkna med hans underkastelse. Man undviker emellertid ett befällande uttryckssätt, antingen genom skenbara beskrivningar eller genom ofarliga frågor. »Livsfarligt att luta sig ut» läser vi på tåget. Och för något så banalt som att be om en tändsticka använder vi den metonymiska omvägen genom frågan »Har ni eld?», som om personen i fråga vore en kamin.

Användningen av det underförstådda åstadkommer således i många fall betydelser eller innebörder som skiljer sig från dem som den språkliga normen skulle tilldela de använda beteckningarna. Andra gånger avslöjar den påståenden, order, rekommendationer och frågor, uttryckta som om de vore utsagor av annat slag. Den uppklarar också konkreta åskådningar eller övertygelser, eller till och med komplicerade system av åskådningar. Förutom detta kan de avslöja djupare tankestrukturer, som är avgörande för dess logiska form, för dess sätt att kategorisera verkligheten och för dess uppfattning av världen. Den grundläggande uppgiften för all hermeneutik ligger i att lära sig att avläsa de tystnader som finns innefattade i varje språklig text.

Vi har visat på den begreppsmässiga abstraktionens strukturellt nedtystade roll. Sammanlänkningen av yttranden i talet avslöjar också ett system av normer, inte alltid medvetna, som styr vårt tänkandes logiska följd.

»Varifrån kommer du?» frågar någon en väninna. »Från skönhets-salongen», svarar den tillfrågade. »Och den var stängd, eller hur?» Bortsett från åtskilliga semantiska skiftningar som medverkar till att åstadkomma den komiska effekten i detta skämt av Eugenio, skrattar den som hör det därför att han är i stånd att uppfatta ett underförstått påstående: »Väninnan ifråga är ful.»

Samtalets resonemang är fyllda av detta slag av tomrum eller förtiganden som ger färg åt språket. Men även i det officiella språket och till och med i det vetenskapliga, förtigs premisser eller slutsatser, som emellertid förstås genom slutledning utifrån de angivna uppgifterna. »I morgon arbetar vi inte eftersom det är helgdag» förutsätter »Helgdagar arbetar man inte». »Vattnet kokar inte därför att det inte har kommit upp till 100 grader» förutsätter »Vatten kokar vid 100 grader». Det underförstådda som dessa exempel visar upp är inte bara de påståenden som härletts genom slutledning, utan existensen av själva

slutledningen som ett system av samband och härledning mellan propositionerna.

Detta tystnadernas spel, genom vilket jag överför till en samtalspartner vad jag har i sinnet utan att jag behöver säga det direkt och ibland utan att ens vara medveten om det eller vilja det, är möjligt därför att jag räknar med att det i detta spel existerar bestämda normer för samband och härledning. Det jag säger är det indicium som får den andre att förstå det som inte sagts. »Den kloke förstår halvkväden visa», säger ordspråket.

Liksom språket i sin egen struktur döljer den tystnad som förutsätts genom begreppens abstraktion, är också all vetenskaplig och rationell tankebyggnad grundad på förtiganden som införts av vetenskapens egen logik och metod. Principen om orsak och verkan, till exempel, är också en abstraktion, en akt av förtigande. Ty *A är orsak till B* endast under förutsättning att resten av de faktorer som kan påverka detta faktum förblir konstanta och oföränderliga. Detta förtigande uttrycks i den princip som kallas *ceteris paribus*, utan vilken de vetenskapliga sanningarna skulle rasa samman. Man talar ibland i detta sammanhang om det motsatta: A är orsak till B såvida inte något hindrar det. Men raden av underförstådda förutsättningar för ett givet faktum är oändlig. Låt oss som ett experiment försöka räkna upp förhållanden som utgör förutsättningar för vad vi håller på med just för tillfället. Vi kan vara här och hålla ett seminarium därför att universitetet har organiserat det, därför att vi har lust att delta, därför att vi är mänskliga varelser och kan förstå varandra på ett gemensamt språk, därför att vi känner till den gregorianska kalendern och klockslagen, därför att det finns kommunikationsmedel för att komma hit och de har inte blivit lamslagna, därför att vi inte har dött, därför att lokalen existerar, därför att den inte är upptagen av någon annan sammankomst, akademisk eller av annat slag, därför att det inte finns en vild tiger i den, därför att den inte är översvämmad av vatten, därför att jorden har atmosfär, därför att tyngdlagen gäller, och så vidare. De faktiska förutsättningarna för en handling är alltid oräkneliga. Det var med rätta som Pascal sade att Cleopatras näsa bar skulden för den utveckling som det romerska imperiet genomgick.

Språkets utsagor döljer för sin del andra formuleringar som ger dem mening. Det finns anledning att fråga sig om också dessa utgör ett oändligt antal. Noam Chomsky har i sin generativa grammatik skilt mellan ytstruktur och djupstruktur hos utsagorna och utvecklat ett analyssätt för att ta isär beståndsdelarna i en ursprunglig utsaga och på så sätt upptäcka andra underförstådda, enklare, utsagor. Om vi ansluter oss till ett synsätt som inspirerats av Lacan, skulle vi kunna säga, att var gång vi vill förklara med ord den betydelse som ger mening åt en betecknare, så är det vi gör att skapa en ny betecknare (nya ord) som automatiskt innehåller en ny betydelse, som i sin tur kan uttryckas med nya termer, och så vidare i oändlighet. Detta visar på det metonymiska begäret enligt vilket det betecknade aldrig låter sig fångas

helt och hållet. Därför säger Lacan att man måste fördubbla barren som skiljer betecknare och det betecknade. Detta avslöjar att det så kallade språkets fängelse är ett kommunikationens fängelse, men inte tankens, ty vi förstår och anar alltid mycket mer än vi säger.

Chomsky tror på en universellt giltig grammatik som grundvillkor för all mänsklig talförmåga. Andra har frågat sig om förmågan att tala ett språk inte förutsätter en världsuppfattning. Vi ärver naturligtvis med modersmålet olika sätt att särskilja verklighetsaspekter som varierar från ett språk till ett annat. Min fråga är om inte grammatiken innefattar en bestämd metafysisk föreställning, och om det skulle kunna finnas andra språk och andra grammatiker som grundar sig på en annan metafysik. Välkända är Sapir och Whorfs hypoteser och deras studium av indianspråk, som skiljer sig från de västerländska språken.

Fritz Mauthner har visat att de tre ordklasserna substantiv, adjektiv och verb lägger grunden för tre olika sätt att uppfatta världen, och att en och samma verklighet kan betraktas på dessa tre sätt¹⁾. Min uppfattning är den att de västerländska språken har utformats enligt en grammatik som bygger på en grundläggande metonymi mellan handling och substans, ständigt iakttagbar i språkbruket, som ger substansen den grundläggande funktionen gentemot de övriga och på så sätt ger upphov till en substantivets grammatik. Parmenides' Det varande är inget annat än Västerlandets stora arketyfiska Tecken, galgen som vi hänger upp hela vårt tänkande och handlande på. Detta tänkesätt, utvecklat av Platon och Aristoteles och överfört till resten av Västerlandet, har som modell det som kan uppfattas med känsel och syn och det rumsliga, och som paradigm geografin och geometrin, varvid det tidsmässiga och hörbara har en underordnad betydelse. Tiden mäts utifrån rummet: detta är klockans princip, utan vilken vår moderna kultur inte skulle existera. Nominalisterna såg tydligt diskrepansen mellan språk och verklighet. Men vartill tjänade denna övertygelse om användningen av språket förutsatte detsamma som de förnekade? Det enda vi har vunnit med detta är att vi, från att ljuga utan att veta det, vilket är det oskuldsfulla sättet att använda språket, har övergått till att veta *hur* man ljuger.

Är detta sätt att tänka och tala förnuftsmässigt det enda möjliga för människorna, som en följd av vår själsliga och kroppsliga beskaffenhet? Är vi verkligen fångar i språkets fängelse? På den första frågan skulle jag inte kunna svara. På den andra måste man genmäla att den som är i stånd att tänka sig fångelset, redan mentalt är utanför det, och att varje flykt ur fångelset kräver att man använder dess egna murar och dess egna lakan.

---

12) Mauthner, Fritz *Die drei Bilder der Welt*, Verlag der philosophischen Akademie, Erlangen, 1925.

Vad vi naturligtvis verkligen kan slå fast är att man måste misstro vetenskapens och politikens officiella språk; om vi inte vill bli till medbrottslingar till den tystnad som dessa språk innehåller när det gäller många sidor av människans verklighet, sidor som kanske ger denna verklighet sin djupaste innebörd.